

Teksty Drugie 2005, 4, s. 108-112

Przymuszanie do wolności

Małgorzata Wątkowska

Przymuszanie do wolności

W powszechnej opinii Stefan Kisielewski zapisał się przede wszystkim jako mistrz felietonu, który z błazeńską miną wskazywał absurdy rzeczywistości PRL. Mniejsze uznanie zyskał jako autor kilkunastu powieści z różnych względów pozostających w cieniu felietonistyki. Wartościowano beletrystykę twórcy *Sprzysiężenia* z punktu widzenia jej problematyki, a nie estetyki. Mirosław Ryszkiewicz należy do tego grona badaczy, którzy starają się opisać fenomen powieści Kisielewskiego¹ dostrzegając w nich niezaprzeczalne walory artystyczne. Książka lubelskiego badacza *Forma ideologii – ideologia formy. O powieściach Stefana Kisielewskiego* zawiera propozycję lektury utworów prozatorskich Kisielewskiego prowadzącą poza tradycyjne podziały i standardowe systematyzacje teorii powieści. Ryszkiewicz staje przed problemem niewystarczalności definicji gatunkowej opisywanego zjawiska. Omiijając tę trudność, rozpatruje teksty autora *Cieni w pieczarze* przez pryzmat koncepcji dzieła otwartego i zamkniętego, interesownego i nieinteresownego oraz biorąc pod uwagę retoryczny model powieści.

Ryszkiewicz odrzuca wszelkie typologie powieści, jako niewystarczające, by dać w miarę pełny obraz zjawisk zachodzących w powieściach Kisielewskiego. Jego propozycja analizy tekstu jest kolejnym świadectwem problemu gatunku, z jakim boryka się współczesny literaturoznawca. Ryszkiewicz konstatując, iż perspektywa genologiczna nie pozwala w pełni i w miarę obiektywnie zinterpretować prozę Kisielewskiego, tworzy analityczne modele teoretyczne formy zamkniętej i otwartej. Łączy pojęcie otwartości rozumiane jako wielość interpretacji oraz formy zamkniętej zbliżone pojęciowo do sche-

^{1/} M. Ryszkiewicz *Forma ideologii – ideologia formy. O powieściach Stefana Kisielewskiego*, Wydaw. UMCS, Lublin 2003.

matu dzieła. Odpowiednio, opisuje cechy dystynktywne, zgodnie z którymi forma zamknięta jest czymś specyficznym dla realistycznej powieści dziewiętnastowiecznej, podczas gdy otwartość jest cechą powieści współczesnej, dwudziestowiecznej, postmodernistycznej. Podział ten wynika bezpośrednio z postrzegania świata w wieku XIX jako całości uporządkowanej, odmiennego od dwudziestowiecznego sposobu widzenia rzeczywistości jako niespokojnej, chaotycznej. Następne rozróżnienia przebiegają na poziomie ukształtowania świata przedstawionego. Tak więc formie zamkniętej przypisuje się fabularność i narrację przedmiotową kształtującą zdarzenia, natomiast formie otwartej afabularność, dyskursywność i narrację podmiotową. Zdaniem Ryszkiewicza proponowane instrumentarium umożliwia nowe spojrzenie na powieści Kisielewskiego – spojrzenie w miarę obiektywne, bez ideologicznych naleciałości, omijające niebezpieczne rafy genologii. Modele formy otwartej i zamkniętej są propozycją interesującą i w kontekście dotychczasowych interpretacji powieści Kisielewskiego dość innowacyjną. Zastrzeżenie budzi jednak fakt, że przywoływane kategorie nie zostały doprecyzowane, co jest widoczne w konkretnej analizie wybranych utworów. Wątpliwości rodzą się, kiedy Ryszkiewicz doszukuje się formy zamkniętej w tych powieściach, które przekształcają *à rebours* schematy kryminału czy romansu, podczas gdy utwory wpisujące się w nurt prozy autotematycznej uważa za teksty realizujące model formy otwartej. Wszak i jedno, i drugie są świadectwem autorskiej gry z formą powieści, gry której istotą jest przekraczanie konwencji i przekształcanie zastanych schematów. Wydaje się, że model formy otwartej i zamkniętej nie jest dość funkcjonalny w praktyce odczytań tekstu. Tym bardziej, że granica dzieła otwartego i zamkniętego w analizie Ryszkiewicza staje się płynna.

Bardziej przydatne wydają się dwie inne propozycje lektury tekstów Kisielewskiego prezentowane w *Formie ideologii...* Jedna silnie wpisana w powyżej przedstawione modele, wykorzystująca kategorię redundancji, druga odwołująca się do retoryczności powieści. Ryszkiewicz wykorzystuje termin redundancji zgodnie z sugestią Suleiman. Redundancję definiuje jako powtórzenie uspołniające różne poziomy dzieła i wytwarzające naddanie-ideologię. Dzięki zastosowaniu pojęcia redundancji w tym znaczeniu Ryszkiewicz, analizując sposób istnienia ideologii w strukturze powieści, unika określania utworów Kisielewskiego jako powieści tendencyjnych. Redundancja, utożsamiana z powtarzaniem pewnych zjawisk w różnych warstwach dzieła: konstrukcyjnej, stylistycznej, kompozycyjnej, wykorzystywana jest, jak się okazuje, do głoszenia, silnie zakorzenionej w prozie Kisielewskiego, ideologii liberalizmu. Przekształcenie schematu kryminału czy romansu w takich powieściach, jak *Zbrodnia w Dzielnicy Północnej* czy *Romans zimowy*, skłania, by w lekturze uwzględnić nadwyżkę, której nie zawiera ani typowy kryminał ani typowy romans. Osadzenie akcji powieściowej w realiach PRL każe doszukiwać się w poglądach postaci dyskusji światopoglądowych, jakie toczyły się w środowisku ówczesnej inteligencji. Wyraźny dystans narratora do kreowanych bohaterów nie uprawnia do tego, by postaci traktować jako protagonistów autora, który w felie-

tonach wiele miejsca poświęcał sprawom ideologicznym. Zestawienie niektórych poglądów Kisielewskiego-felietonisty z „nadwyżką” wobec gatunkowego schematu jego powieści pozwala doszukiwać się pewnej konsekwencji w ocenie rzeczywistości – ocenie prowadzonej ze stanowiska liberalizmu. Ideologię tę – z a w i e r a – j ą – również te powieści, które według Ryszkiewicza realizują model formy otwartej, a więc *Cienie w pieczarze* i *Widziane z góry*. Konstrukcja i kompozycja tych utworów także jest scalana poprzez operacje redundantne, a otwartość formy jednoznacznie wskazywać ma na ideologię liberalną.

Trzeba przyznać, iż kategoria redundancji istotnie pozwala uniknąć Ryszkiewiczowi opisywania twórczości prozatorskiej Kisielewskiego za pomocą tradycyjnych etykietek. Analiza tekstu uwzględniająca ideologiczno-światopoglądowy wymiar dzieła, jako istotnego elementu jego struktury – a wpływającego również na jego estetykę – pozwala zweryfikować dotychczasowe poglądy, w świetle których odczytywano powieści Kisielewskiego jako powieści tendencyjne. Redundancja wytwarzająca nadwyżkę ideologiczną tekstu określa specyfikę tego przesiąkniętego polityką pisarstwa. Powieści stają się koniecznym dopełnieniem felietonów, współtworząc przestrzeń wolności poglądów i autonomii formy. Zatem nieuprawniony zdaje się podział twórczości Kisielewskiego na lepszą (felietonistykę) i gorszą (beletrystykę).

Fenomenu pisarstwa Kisielewskiego nie można w pełni opisać, nie uwzględniając sytuacji komunikacyjnej. By mówić o relacji autor–tekst–czytelnik i ich wzajemnych oddziaływaniach Ryszkiewicz posługuje się retorycznym modelem powieści. Model retoryczny wprowadza w problematykę odbioru uwarunkowanego sytuacją polityczną: oficjalnych i nieoficjalnych wydawnictw krajowych oraz emigracyjnych, a także instytucji cenzury. Ryszkiewicz analizuje funkcjonowanie prozy Kisielewskiego w świadomości społecznej przez schemat nadawca–odbiorca prymarny i odbiorcy sekundarni. Autor *Formie ideologii...* dostrzega różnice w poetyce powieści wydawanych w kraju i na emigracji, w oficjalnym i nieoficjalnym obiegu. Uwzględni wpływ cenzury i oficjalnych instytucji czytelnicych na kształt dzieła i sposób jego odbioru. Ponadto przypisuje powieściom Kisielewskiego funkcję perswazyjną, której celem jest nakłonienie czytelnika do ideologii liberalizmu. Wydaje się jednak, że jest to zbyt daleko posunięty wniosek. Tym bardziej, że w świetle wcześniejszych ustaleń autora sposób konstrukcji świata powieściowego bliski polifoniczności nie narzucał czytelnikowi żadnych poglądów, lecz pozostawiał wolność wyboru. Z tej sprzeczności w rozumowaniu Ryszkiewicz próbuje wyjść przywołując dwie retoryczne figury narracji: *etopeję* i *sermocinato*. *Etopeja* ma wedle niego funkcjonować w powieściach modelu formy zamkniętej, a *sermocinato* w powieściach modelu formy otwartej. *Etopeja* wedle Ryszkiewicza

pozwała zresztą wytlumaczyć nie tylko ewokowanie w powieściach Kisielewskiego postawy liberalnej, lecz również wyraźnie zaznaczającą się w nich dominację płaszczyzny narracyjnej nad fabularną. Zapatrywania bohaterów zostają bowiem w tych utworach

wartykułowane, a nie unaocznione przez bieg zdarzeń, w których ci bohaterowie uczestniczą.²

Natomiast

sermocinatio staje się nie tylko figurą narracji, w dużym stopniu organizującą językową płaszczyznę powieści, oraz zabiegiem służącym prezentacji charakterystyki postaci, lecz pozostaje również uczciwym wykładnikiem racji bohaterów, które w żadnej mierze nie zostają zakwestionowane przez autorski lub narratorski podmiot wypowiedzi.³

Jednak funkcja *etopei* i *sermocinatio* różni się nieznacznie, a ich dyferencja nie tyle wynika z opozycyjności modeli formy zamkniętej i otwartej, co ze sposobu prowadzenia narracji, który mimo wszystko nie narzuca wybranej ideologii, pozostawiając czytelnikowi wolność wyboru. Daleko stąd zatem do perswazyjnej jednoznaczności.

Liberalizm przenikający całą strukturę utworu wyrażony został również za pomocą ironii tworzącej dystans podmiotu mówiącego do świata przedstawionego. To właśnie za sprawą ironii: jak powiada Ryszkiewicz, uwydatniona została autonomia i wolność różnych sfer ludzkiej egzystencji, wolność, za którą opowiadał się Kisielewski w całej swojej twórczości. Retoryczny model powieści zdaje się o wiele bardziej funkcjonalny i przydatny w analizie tekstu niż powyżej opisane kategorie formy zamkniętej i otwartej. Interpretacja tekstu oparta o kategorie retoryczne: *etopei* czy ironii umieszcza powieści Kisielewskiego w kręgu tych utworów, które, prezentując określoną wizję świata, nie narzucają jej czytelnikowi.

Praca Mirosława Ryszkiewicza *Forma ideologii – ideologia formy* jest zapisem interesującej lektury prozy Stefana Kisielewskiego, oczyszczającej tę twórczość z wielu naleciałości interpretacyjnych. Propozycja Ryszkiewicza zawiera niemało inspirujących pomysłów, ale też pewien nieład metodologiczny. Trafne wydaje się zastosowanie do analizy niektórych kategorii retorycznych, natomiast dość ryzykowne i niewiele wnoszące zdaje się użycie tych terminów, które obrosły już w swoje znaczenie i nie stanowią źródła nowatorskich spostrzeżeń. Mam na myśli przede wszystkim nie dość jasno sprecyzowaną klasyfikację powieści Kisielewskiego według modelu formy otwartej i zamkniętej. W praktycznej analizie owe modele okazują się niefunkcjonalne, co widoczne jest zwłaszcza przy opisie tych samych zjawisk zachodzących w jednym i drugim typie dzieła, kiedy to granica między obiema formami wyraźnie ulega zatarciu, czyniąc proponowaną typologię zbędną. Nie stanowi ona istotnego uzupełnienia ani autorskiej gry ze schematem kryminału czy romansu, ani kwestii retorycznego modelu powieści.

Lubelski badacz nie zamyka prowadzonych rozważań żadną wyraźną konkluzją. W analizie konkretnych utworów nad praktyką lektury przeważają teoretyczne refleksje. Niekiedy można odnieść wrażenie, że przedmiot badań – teksty po-

^{2/} Tamże, s. 321.

^{3/} Tamże, s. 326.

Roztrząsania i rozbiory

wieści – uykają uwadze autora. Ryszkiewicz, skupiając się na strukturze dzieła i na funkcjonowaniu w niej ideologii, pomija współczesne koncepcje literaturoznawcze, jak choćby teorie z zakresu intertekstualności czy podmiotowości, bardziej pomocne w opisanu specyfiki pisarstwa Kisielewskiego niż modele formy otwartej i zamkniętej.

Małgorzata WĄTKOWSKA